

**KVANTOVÁ
MECHANIKA I.**

JAN KLÍMA – BEDŘICH VELICKÝ

KAROLINUM

Kvantová mechanika I.

doc. RNDr, Jan Klíma, CSc.

prof. RNDr. Bedřich Velický, CSc.

Recenzovali:

prof. RNDr. Michal Lenc, Ph.D.

prof. RNDr. Lubomír Skála, DrSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Obálka Jan Šerých

Sazba studio Lacerta (www.sazba.cz)

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2015

© Jan Klíma, Bedřich Velický, 2015

ISBN 978-80-246-2937-7

ISBN 978-80-246-2957-5 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2016

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Část první: Formální stavba kvantové mechaniky	13
I. Matematický aparát a principy kvantové mechaniky	15
1.1 Úvod	15
1.2 Reprezentace stavů a fyzikálních veličin	16
1.3 Matematické prostředky kvantové mechaniky	19
1.3.1 Hilbertův prostor. Ket vektory a bra vektory	19
1.3.2 Operátory. Vlastní vektory a vlastní čísla	21
1.4 Abstraktní Hilbertův prostor a Hilbertův prostor konkrétního systému	25
1.4.1 Systémy s klasickou analogií: kartézské souřadnice	27
1.4.2 Obecnější pohled na kanonické kvantování	31
1.4.3 Kvantování neklasických stupňů volnosti	34
1.4.4 Složené systémy; entanglement	35
1.5 Měření	39
1.5.1 Střední hodnoty	40
1.5.2 Projekční postulát	42
1.6 Teorie reprezentací	46
1.6.1 Maticová kvantová mechanika	46
1.6.2 Souřadnicová a impulsová reprezentace	48
1.7 Harmonický oscilátor	51
1.7.1 Oscilátor: systém mnoha tváří	51
1.7.2 Oscilátor v abstraktním Hilbertově prostoru	52
1.7.3 Energetická reprezentace	54
1.7.4 Oscilátor v souřadnicové a impulsové reprezentaci	55
1.8 Časová evoluce	58
1.8.1 Schrödingerova rovnice. Evoluce středních hodnot. Zákony zachování	58
1.8.2 Hamiltonián nezávislý na čase	64
1.8.3 Evoluční operátor	66
1.8.4 Schrödingerův a Heisenbergův obraz	74
1.9 Smíšené stavy a matice hustoty	79
1.9.1 Smíšené stavy izolovaného systému	79
1.9.2 Matice hustoty (stavový operátor)	81
1.9.3 Čisté a smíšené stavy	83
1.9.4 Unitární evoluce a redukce stavu měřením pro matice hustoty	84
1.9.5 Matice hustoty a formální schéma kvantové teorie	88
1.9.6 Zákony zachování, stacionární stavy	90
1.9.7 Entropie, kvantová statistika	97
1.9.8 Matice hustoty podsystemu. Dekoherece	104
1.10 Soustavy mnoha částic	107

I.10.1 Princip totožnosti mikročástic	107
I.10.2 Reprezentace obsazovacích čísel	110
2. Relace neurčitosti	117
2.1 Robertsonův vztah	118
2.2 Heisenbergovy relace $\Delta x \cdot \Delta p \geq \hbar$	120
2.3 Relace neurčitosti pro moment hybnosti	127
2.4 Fáze kvantového oscilátoru a relace neurčitosti.	129
Část druhá: Jednoduché systémy, symetrie a spin	139
3. Volná částice	141
3.1 Stacionární a nestacionární řešení. Rozplývání klubka	141
3.2 Svazek volných částic jako vstupní stav pro experiment	154
3.3 Volná částice v neproměnném magnetickém poli	171
3.4 Aharonovův-Bohmův jev	179
4. Pohyb v centrálním poli a moment hybnosti	185
4.1 Úvod	185
4.2 Moment hybnosti v kvantové mechanice.	189
4.3 Maticová reprezentace momentu hybnosti	192
4.4 Souřadnicová reprezentace momentu hybnosti.	194
4.5 Jednoduché systémy se sférickou symetrií – radiální pohyb	196
4.6 Atom vodíku	201
4.6.1 Energetické hladiny a spektrum	201
4.6.2 Význam Keplerovy úlohy v kvantové teorii	209
4.6.3 Atom vodíku v magnetickém poli.	215
5. Symetrie	219
5.1 Zákony zachování	219
5.2 Homogenita času	222
5.3 Homogenita prostoru.	223
5.4 Izotropie prostoru	228
5.5 Grupa rotací	233
5.6 Skládání momentů hybnosti I	235
5.7 Grupa symetrie Schrödingerovy rovnice	240
6. Spin	245
6.1 Spinová hypotéza	245
6.2 Spinový formalismus	247
6.3 Spin ve vnějším poli. Spinová rezonance.	249
6.4 Rotace spinové funkce	254
6.5 Skládání momentů hybnosti II.	258

6.6	Korelace singletního dvouspinového stavu.	261
6.6.1	EPR paradox.	261
6.6.2	Bellova nerovnost.	264
7.	Diracova rovnice.	269
7.1	Úvod	270
7.2	Volná částice	272
7.3	Elektron ve vnějším poli. Pauliho rovnice	275
7.4	Korekce řádu $(v/c)^2$	278
7.5	Rovnice kontinuity a její nerelativistická limita	284
7.6	Hyperjenná interakce.	289
	Dodatek A: Atomové jednotky	295
	Dodatek B: Distribuce	298
B1	Tři zavedení δ -funkce	298
B2	Nevlastní vlastní funkce.	299
B3	Definice distribuce	301
B4	Základní vlastnosti temperovaných distribucí.	303
B5	Struktura prostoru temperovaných distribucí	305
B6	δ -funkce – shrnutí.	308
	Dodatek C: Lineární prostory kvantové mechaniky	311
C1	Vlnové funkce, stavové vektory, matice	311
C2	Unitární a Hilbertovy prostory	312
C3	Duální prostory, Diracova symbolika	317
C4	Lineární ohraničené operátory	318
C5	Spektrální teorie operátorů v konečné dimenzi.	323
C6	Zvláštnosti nekonečné dimenze. Neohraničené operátory.	327
C7	Diskrétní a spojité spektrum.	331
C8	Možnosti přesného zavedení vlastních funkcí ve spojitém spektru	333
	Dodatek D: Operátorová algebra	339
D1	Lineární operátory na unitárních prostorech jako celek	339
D2	Funkce operátoru	340
D3	Komutující operátory	342
D4	Komutátor a antikomutátor	344
D5	Stopa operátoru	345
D6	Formule Bakerova-Cambellova-Hausdorffova.	349
	Literatura	352
	Rejstřík	353

Úvod

Kvantová teorie je historicky neúspěšnější fyzikální teorií. Za téměř 90 let od svého vzniku dovolila popsat nebo dokonce předpovědět množství různorodých jevů o imponující šíři: od fyziky „elementárních“ částic přes stavbu jádra až po chemické reakce a pohyb elektronů v integrovaných obvodech. Kvantová teorie také zásadním způsobem změnila fyzikální obraz světa, ze kterého fyzici – teoretici i experimentátoři – stejně jako pracovníci dalších přírodních věd musejí vycházet. Takovému významu odpovídá ve světové literatuře i rozsáhlá a stále narůstající knihovna učebnic kvantové teorie lišících se obtížností, rozsahem i pojetím. To platí i o její nejpočetnější podknihovně – učebnicích kvantové mechaniky, v nichž se nepoužívá kvantová teorie pole. Učebnice této úrovně pro mnohé studenty znamenají vrchol setkání s kvantovou teorií. K nim se řadí i tato kniha, psaná ovšem česky a zaplňující určitou mezeru v české učebnicové literatuře.

Výběr učebnic kvantové mechaniky v češtině není totiž příliš rozsáhlý: pouze v knihovnách a antikvarátech můžeme nalézt starší překlady dvou učebnic, D. I. Blochinceva a A. S. Davydova¹. Dostupná, nyní již v druhém vydání, je tak především dvoudílná učebnice prof. J. Formánka², která svou náročností a celkovou koncepcí je určena hlavně teoretickým fyzikům. Konečně nedávná kniha prof. L. Skály³ je koncipována na bakalářské úrovni

---

1 Davydov, A. S.: *Kvantová mechanika*. Praha: SPN 1978; Blochincev, D. I.: *Základy kvantové mechaniky*. Praha: ČSAV 1956.

2 Formánek, J.: *Úvod do kvantové teorie I, II*. Praha: Academia 2004.

3 Skála L.: *Úvod do kvantové mechaniky*. Praha: Academia 2005; Praha: Nakladatelství Karolinum 2012.

studia fyziky a věnována moderně pojatému úvodu do kvantové teorie a řešení standardních základních úloh. Znalost základů kvantové fyziky v rozsahu této knihy je vhodným předpokladem ke studiu naší učebnice.

Tato kniha je primárně určena studentům magisterského studia fyziky, aplikované a technické fyziky, kteří se zaměřují na fyziku atomárních systémů a zabývají se tématy, jako je studium elektronových stavů v atomech, molekulách a pevných látkách, transportní jevy nebo interakce elektronů se zařízením. Výběr témat a rozsah jejich zpracování byl volen tak, že kniha může sloužit jako standardní učebnice pro výuku kvantové mechaniky v magisterském a zčásti i v doktorském studiu. Autoři se při psaní mohli opírat jednak o vlastní badatelskou praxi, jednak o mnohaleté zkušenosti s přednášením kvantové mechaniky na různých úrovních. Pro magisterské studium na Matematickofyzikální fakultě Univerzity Karlovy bylo určeno i naše dvoudílné skriptum Univerzity Karlovy *Kvantová teorie I, II*, dávno zcela rozebrané.¹ Na jeho praxi prověřeném půdorysu jsme stavěli, i když většina materiálu byla nově zpracována a rozšířena. Měli jsme přitom na mysli i druhé poslání knihy, jejíž středně pokročilá úroveň a styl výkladu jsou vhodné i pro „druhé čtení“ kurzu kvantové mechaniky zájemci z řad fyziků i absolventů dalších přírodovědných oborů nebo přírodovědně orientovaných oborů technických. Většina témat je proto vykládána o krok dále, než je v učebnicích kvantové mechaniky ustálené. Doplnkový materiál je často vložen do odstavců vymezených znaky **◆**. Poměrně rozsáhlý je i poznámkový aparát, jednak s věcnými dodatky, jednak s citacemi na monografie i původní práce tak, aby se k nim zájemce o daný problém mohl obrátit.

Výklady jsou vedeny explicitně, nic není odsunuto do úloh nebo cvičení. Zájemce o řešené úlohy z kvantové mechaniky se může obrátit na knihu jednoho z nás². Při psaní učebnice jsou autoři postaveni před dvě volby: mají se držet ustálených vzorů, nebo usilovat o originalitu? Naší snahou bylo sledovat „moderní pojetí“, ale neodchylovat se výrazně od standardu s cílem, aby kniha dovozovala bezproblémové navázání na odbornou literaturu. Podobné úvahy nás vedly také k tomu, abychom se důsledně drželi standardní interpretace, a to jak při výkladu postulátů kvantové mechaniky, tak i při studiu jednotlivých kvantových jevů. Do kvantové metafyziky se nepouštíme, pokud by se snad za to nemohl pokládat výklad von Neumannovy teorie měření (kap. 1, § 9.5) a teorie dekoherence (kap. 1, § 9.8), které jsou ovšem rovněž konzervativní. Také pokud jde o matematický aparát, snažili jsme se, aby použitá matematika nevybočovala příliš z ustálených zvyklostí učebnic kvantové mechaniky. Na druhé straně určité techniky funkcionální analýzy jsou běžně používány v současné fyzikální literatuře, a proto jsme pokládali za vhodné připojit v dodatcích stručný přehled temperovaných distribucí a některých pojmů funkcionální analýzy způsobem, který těsně navazuje na hlavní text a odvolává se na fyzikální motivaci.

V textu je důsledně používáno dvojích jednotek, jednak soustavy SI, jednak atomových jednotek, tedy jednotek, v nichž jsou náboj a hmotnost elektronu spojeny s (redukovanou) Planckovou konstantnou a permitivitou vakua vztahem: $e = 4\pi\epsilon_0 = \hbar = m_e = 1$. Otázce hodnot základních konstant a systému atomových jednotek je věnován první dodatek.

---

1 *Kvantová Mechanika I*. Univerzita Karlova 1985; 1992. *Kvantová Mechanika II*. Univerzita Karlova 1990, 1998.
2 Klíma, J., Šimurda, M.: *Sbírka problémů z kvantové teorie*. Praha: Academia 2006.

Vzhledem k širokému spektru probíraných témat je rozsah knihy značný, a proto jsme se rozhodli rozdělit ji na dva samostatné svazky. Předpokládáme, že čtenář jistý úvod do kvantové teorie již absolvoval (např. v rozsahu zmíněné učebnice prof. L. Skály). Kniha začíná poměrně rozsáhlým shrnutím formální stavby kvantové mechaniky a potřebného matematického aparátu, přičemž vykládané pojmy jsou ilustrovány řešením vybraných problémů pohybu jedné částice v časově neproměnných vnějších polích (kap. 1–3). Tato část obsahuje i ne zcela standardní partie, jako jsou výklad Aharonova-Bohmova jevu, výpočet kontrastu v kvantovém interferometru a úvod do teorie dekoherence.

Výklad pohybu v centrálním poli, symetrie a spinu (kap. 4–6) je jistým prohloubením standardních postupů – spektrum atomu vodíku je odvozeno bezreprezentačně, teorie symetrie obsahuje elementy teorie grup a jejich reprezentací a v rámci výkladu spinu je propočítána spinová rezonance a diskutován EPR paradox a Bellova nerovnost. Spin je pak zaveden znovu při výkladu Diracovy rovnice (kap. 7) a znovu ilustrován výpočtem hyperjemného rozštěpení základního stavu atomu vodíku.

Technické partie – variační princip, poruchový počet nečasový i časový (kap. 8–9) jsou ilustrovány jejich aplikací na výpočty atomových a molekulárních energetických hladin (kap. 10) a výkladem semiklasické a kvantové teorie interakce atomu se zářením (kap. 11).

Velká pozornost je věnována řešení mnohačasticového problému v kvantové mechanice (kap. 10 a 11), který hraje zásadní roli při všech výpočtech složitějších systémů. Jak „brute force method“, tak „mean field method“ jsou podrobně diskutovány. Prvá z nich výpočty hladin atomu helia a vodíkové molekuly, druhá Hartreeho-Fockovou teorii a její aplikací na systematiku atomových hladin. Celá jedna kapitola (kap. 11) je věnována výpočtům celkových energií a problému korelace metodou funkcionálu hustoty (DFT), která po prvotních úspěších při použití v rozlehlých systémech se stala i přední metodou kvantové chemie.

Naproti tomu teorie rozptylu (kap. 12), se omezuje na elastický rozptyl.¹ O to podrobněji je vykládán rozptyl na sféricky symetrickém potenciálu mající četné aplikace v teorii kondenzovaných soustav.

Interakce s elektromagnetickým zářením (kap. 13) je vykládána na dvou úrovních – jako semiklasická (absorpce a emise záření, Kubova formule) i plně kvantová (chaotické a koherentní záření, jednofotonové a dvoufotonové procesy). Kvantová teorie záření je ilustrována podrobným řešením interakce záření s dvouhladinovým atomem, v jehož rámci je (nerelativisticky) počítán i Lambův posuv.

Jak už bylo uvedeno, kniha obsahuje řadu matematických dodatků vysvětlujících základy teorie distribucí, vlastnosti prostorů kvantové mechaniky, zavedení zobecněných vlastních funkcí, operátorový počet a další základní pojmy funkcionální analýzy.

Jan Klíma, Bedřich Velický

Matematicko-fyzikální fakulta
Univerzita Karlova v Praze
Praha, 2008–2014

---

1 Teorie rozptylu v mnohem širším rozsahu je podrobně vykládána v dříve citované učebnici J. Formánka.

Poděkování:

Autoři děkují Mgr. M. Hájkovi, Ph.D., Mgr. Pavolu Habudovi z MFF UK za pomoc při kreslení obrázků a svým kolegům RNDr. Tomáši Novotnému, RNDr. R. Sýkorovi a doc. I. Turkovi, DSc., za kritické přečtení vybraných kapitol.

**ČÁST PRVNÍ –
FORMÁLNÍ STAVBA
KVANTOVÉ MECHANIKY**

Matematický aparát a principy kvantové mechaniky

I.1 ÚVOD

I když v této knize budujeme formální aparát kvantové teorie systematicky a od začátku, předpokládáme, že čtenář je již obeznán s historií vzniku a úvodní formulací kvantové mechaniky a pojmy jako vlnová funkce, relace neurčitosti, časová a nečasová Schrödingerova rovnice jsou mu známé – přinejmenším v případě pohybu jedné částice v jedné dimenzi. Jak je v pokročilejších učebnicích kvantové mechaniky obvyklé, shrnujeme proto formalismus do několika postulátů, které ilustrujeme příklady. Na druhé straně nám nejde o axiomatiku kvantové mechaniky a postuláty jsou vysloveny tak, aby jejich znění bylo srozumitelně širokému okruhu čtenářů s minimální průpravou základů kvantové mechaniky a matematiky.

I tak je kvantová mechanika po matematické stránce obtížná a používaný aparát přesahuje běžné matematické vzdělání fyziků, přinejmenším v době, kdy je jim obsáhlejší kurs kvantové teorie běžně přednášen. Proto jsme do textu – jak je rovněž zvykem – zařadili i stručné shrnutí používaného matematického aparátu, § 3. Zařadili jsme ho za prvé dva postuláty, z nichž vyplývá, které pojmy lineární algebry a funkcionální analýzy (zejména vlastnosti Hilbertova prostoru) se dostaly do kvantověmechanického popisu přírodních zákonů. Exaktnější výklad použité matematiky (lineárních prostorů, otázek konvergence v nekonečně rozměrných prostorech, vlastností operátorů, základů teorie distribucí apod.) je pak obsahem matematických dodatků B–D.

Zvláště kontroverzní částí kvantově mechanického popisu přírody je teorie měření; kodaňská interpretace zavádějící „redukci vlnové funkce“ sice pragmaticky obchází řadu potíží, ale z hlediska uživatele většinou vyhovuje, proto i my se jí přidržíme (§ 5). Z modernějších teorií, které jdou za interpretaci kodaňské školy, se stručně zmíníme o teorii dekoherence (§ 9.8).

Smíšené stavy a jejich popis pomocí matice hustoty, které dovršují formální schéma kvantové mechaniky, umožňují popis otevřených systémů a jsou odrazovým můstkem kvantové statistiky v rovnováze i mimo rovnováhu, jsou zavedeny a analyzovány v § 9.

Diskuse EPR paradoxu a Bellových nerovností, které dokreslují zvláštnosti popisu přírody kvantovou mechanikou, je standardně vykládána úvahami o měření na singletním stavu dvou polovičních spinů, a proto je odložena do kap. 6, kde pojednáme o spinu a jejich skládání.

Vyložené pojmy jsou ilustrovány podrobnou diskusí tří systémů: lineárního harmonického oscilátoru, volné částice a nabitě částice v konstantním magnetickém poli.

I.2 REPREZENTACE STAVŮ A FYZIKÁLNÍCH VELIČIN

V klasické fyzice je pohyb částice popsán znalostí její trajektorie. Získáme ji řešením klasických pohybových rovnic, známe-li počáteční podmínku, jíž je stav částice v jednom časovém okamžiku: její okamžitá poloha a okamžitá rychlost (nebo hybnost). Výsledkem je závislost polohového vektoru částice na čase, $\mathbf{r}(t)$, což je vektor z třírozměrného prostoru a veličina, která je přímo měřitelná a kterou si dovedeme dobře představit. V kvantové mechanice je popis i jediné částice mnohem abstraktnější a naši intuici nepřístupnější: odehrává se v obecně nekonečně rozměrném komplexním vektorovém prostoru, jak je vidět z následujícího postulátu:

* * * * *

Postulát I: o stavovém vektoru:

- (a) Stav systému je v kvantové teorii popsán vektorem v komplexním Hilbertově prostoru.
- (b) Platí princip superpozice: jsou-li ψ_1 a ψ_2 dva stavové vektory, pak i jejich lineární kombinace $c_1\psi_1 + c_2\psi_2$ je rovněž přípustným stavem.

* * * * *

Podle P. A. M. Diraca¹ budeme tyto *stavové vektory* nazývat ket-vektory a značit $|\psi\rangle$, např. $|\psi\rangle$. Když jsme výše připsali stavový vektor jednomu systému, je třeba si uvědomit, že tento systém je náhodně vybraným systémem ze souboru identických systémů. Stavový vektor bychom tak mohli stejně dobře připsat tomuto souboru kolektivně.²

1 Dirac, P. A. M.: *The Principles of Quantum Mechanics*. 4. vyd. Oxford University Press 1958.

2 Poznamenejme, že popsat systém jediným stavovým vektorem lze pouze v ideálním případě – říkáme pak, že systém je v *čistém* stavu. Za méně šťastných okolností musíme systém popsat několika stavovými vektory s různými vahami – pak říkáme, že systém je ve *smíšeném* stavu. Smíšeným stavům se podrobně věnujeme v § 9.

Vlnové funkce $\psi(x)$, které k popisu kvantového systému standardně používají úvodní texty, jsou vyjádřením stavového vektoru v konkrétní bázi, viz § 6. Stavové vektory (stejně jako vlnové funkce) nejsou „hmotné“ povahy, jako třeba zhuštění a zředění vzduchu zvukových vln, ani nejsou přímo měřitelné jako třeba intenzity elektrického a magnetického pole – jsou to pouze matematické konstrukce, z nichž lze vypočítat fyzikální charakteristiky systému, který popisují.

Princip superpozice (druhá část postulátu) stojí v srdci interferenčních jevů a – rozšířen přirozeně i na časovou evoluci zúčastněných stavů – stanovuje, že kvantová teorie je lineární teorií, tj. že časový vývoj stavu je zprostředkován lineárním operátorem, viz § 8.

Tak jako je stav systému popsán vektorem z Hilbertova prostoru, jsou fyzikálním veličinám připsány *operátory*, které působí v prostoru těchto vektorů.

* * * * *

Postulát II: o měřitelných veličinách:

- (a) *Měřitelným fyzikálním veličinám odpovídají v kvantové teorii lineární hermitovské operátory, jejichž vlastní vektory tvoří úplný systém¹ v prostoru stavových vektorů.*
 (b) *Jediné hodnoty, jichž může měřitelná fyzikální veličina F nabývat, jsou vlastní čísla operátoru $\hat{F}$ této veličině přiřazeného.*

* * * * *

Měřitelnými veličinami (angl. *observables*) máme na mysli veličiny, jako je třeba poloha, rychlost či energie, zatímco „neměřitelnými“ rozumíme formálně zavedené matematické veličiny, např. posunutí či rotace v našem trojrozměrném prostoru E_3 .

V úvodních textech o kvantové mechanice se postuluje, že stavové vektory popisující jednu částici jsou zobrazeny jako vlnové funkce $\psi(x_1, x_2, x_3)$ v E_3 ; kartézské souřadnice x_i částice a jim odpovídající hybnosti p_i , $i = 1, 2, 3$ jsou v prostoru vlnových funkcí reprezentovány operátory $\hat{x}_i$ a $\hat{p}_i$, $i = 1, 2, 3$ působícími dle předpisu:

$$\begin{aligned} \hat{x}_i \psi(x_1, x_2, x_3) &= x_i \cdot \psi(x_1, x_2, x_3), \\ \hat{p}_i \psi(x_1, x_2, x_3) &= -i\hbar \frac{\partial}{\partial x_i} \psi(x_1, x_2, x_3), \quad i = 1, 2, 3. \end{aligned} \quad (2.1)$$

Tyto operátory splňují fundamentální – takzvané kanonické – komutační relace

$$[\hat{x}_i, \hat{x}_k] = 0, \quad [\hat{p}_i, \hat{p}_k] = 0, \quad [\hat{x}_i, \hat{p}_k] = i\hbar \delta_{ik}. \quad (2.2)$$

Postuláty I a II jsou dalekosáhlým zobecněním této poměrně názorné koncepce.

¹ Jak dále podrobněji uvedeme, vlastní vektory i těch nejjzákladnějších operátorů neleží v Hilbertově prostoru. Když zde mluvíme o úplnosti vlastních vektorů v prostoru stavových vektorů, mlčky tedy předpokládáme, že jako vlastní vektory připouštíme i vektory z tzv. zobecněného Hilbertova prostoru (neboli zobecněné vlastní vektory), viz dodatek C8.

Uvedená formulace obou postulátů je výrazně intuitivní. Neklade si totiž otázku, které vektory Hilbertova prostoru jsou přípustné jako stavy, ani které hermitovské operátory odpovídají skutečně pozorovatelným veličinám. Z elementárních výkladů kvantové teorie často vzniká dojem, že přípustné vlnové funkce musejí být hladké s druhými derivacemi a že pozorovatelných majících význam je pár, zhruba: poloha, hybnost, moment hybnosti, kinetická a potenciální energie. S tím však nevystačíme. Pragmatická odpověď, implicitně stojící za oběma postuláty je, že **přípustné vektory a operátory jsou všechny, které jsou potřebné**. Skutečně konzistentní formulaci vyjadřuje **Dvoudílný postulát úplnosti**:

Postulát I^{BIS} o stavovém vektoru: každý vektor Hilbertova prostoru popisuje přípustný stav.

Postulát IIBIS o měřitelných veličinách: každý hermitovský operátor na Hilbertově prostoru popisuje nějakou pozorovatelnou.

Význam postulátu úplnosti pro kvantovou teorii z matematického hlediska je zřejmý, tento postulát má však také zásadní význam z hlediska operacionálního a tedy pro spojení s experimentem. Z Postulátu I^{BIS} vyplývá princip superposice (Postulát I (b)) jako korolár. Zanedbáváme tedy možnost supervýběrových pravidel¹, která ovšem v nerelativistické oblasti fyziky atomů a jejich konglomerátů má mizivý význam. Postulát IIBIS může zarážet: operátor $\hat{x}\hat{p}^{-1}\hat{x}$ a podobné konstrukty nevypadají jako reálně pozorovatelné. Rozhodující zde však je, že tento postulát připouští jako pozorovatelné projekční operátory (viz § 3.2. a dodatek C4), které mají jasný a dokonce zásadní operacionální význam v teorii kvantového měření, jak bude vysvětleno v § 5. Z projekčních operátorů pak lze sestavit opravdu každý hermitovský (přesněji: samosdružený – viz dodatek C6) operátor. ▀

Klíčovým pojmem matematického aparátu kvantové teorie, jak ukazuje postulát II, je pojem vlastních čísel operátoru: platí-li pro nenulový vektor $|u\rangle$ a nějaký operátor $\hat{A}$

$$\hat{A}|u\rangle = \lambda|u\rangle, \quad (2.3)$$

1 Supervýběrová pravidla (*superselection rules*) se uplatňují v neseparabilních Hilbertových prostorech kvantové teorie pole. Celý prostor je rozdělen na podprostory („sektory“) a superposice vektorů z různých sektorů je nepřípustná, princip superposice je tedy omezen. Známy příklad je zákaz superposice různých nábojových stavů (*charge superselection rule*). Také pozorovatelné působí výlučně uvnitř jednotlivých sektorů, maticové elementy mezi sektory jsou nulové a to právě vedlo k termínu ‚supervýběrové pravidlo‘ jako odkazu na obvyčejná výběrová pravidla známá třeba z optiky.

Více o supervýběrových pravidlech nalezne čtenář např. v přehledu z pera klasika tohoto problému: Wightman, A. S.: *Superselection rules; old and new*. Il Nuovo Cimento B **110** (1995), 751. Je však nutno upozornit na dynamicky indukovaná „měkká“ supervýběrová pravidla spojená s dekoherencí, viz Zurek, W. H: *Decoherence, einselection, and the quantum origins of the classical*. Reviews of Modern Physics **75** (2003), 715.

Konečně se supervýběrová pravidla uplatňují v moderní teorii kvantové informace, viz např. Bartlett, S. D. – Rudolph, T. – Spekkens, R. W.: *Reference frames, superselection rules, and quantum information*, Rev. Mod. Phys. **79** (2007), 555.

říkáme, že $|u\rangle$ je vlastní vektor operátoru $\hat{A}$ a λ je k němu příslušející vlastní číslo. Operátor tak převádí vlastní vektor ve vektor „téhož směru“ lišící se eventuálně jen „délkou“. Jelikož (2.3) je homogenní rovnice, je zároveň s $|u\rangle$ vlastním vektorem i každý vektor $k|u\rangle$, $k \neq 0$, lišící se od $|u\rangle$ pouze délkou. Vzhledem k tomu budeme za různé vlastní vektory považovat jen ty, které jsou lineárně nezávislé.

* * * * *

Elementárním příkladem je *jednotkový operátor*, který budeme značit $\hat{I}$. Ten libovolný vektor převádí v sebe sama (jinými slovy, každý vektor je jeho vlastním vektorem):

$$\hat{I}|\psi\rangle = |\psi\rangle = 1 \cdot |\psi\rangle \quad (2.4)$$

Jak naznačeno, má tedy jediné vlastní číslo, $\lambda = 1$.¹

☛ Tento operátor není bezvýznamnou hříčkou. Jednak by správně měl vystupovat na pravé straně kanonické komutační relace (2.2): $[\hat{x}_i, \hat{p}_k] = i\hbar\delta_{ik}\hat{I}$, jednak mu odpovídá pozorovatelná, a sice jistota registrace. Proto se objevuje na pravé straně relací úplnosti vlastních vektorů, která bude podrobně vysvětlena v § 3.2. ▀

Zatímco v konečně rozměrném vektorovém prostoru definuje rovnice (2.3) přímočaře řešitelnou úlohu, v nekonečné dimenzi vyžaduje problém vlastních vektorů a vlastních čísel hlubší analýzu a vede k nutnosti pracovat i s vektory, které vybočují z Hilbertova prostoru. K těmto formálním otázkám se nyní obrátíme.

1.3 MATEMATICKÉ PROSTŘEDKY KVANTOVÉ MECHANIKY

V tomto odstavci jsou soustředěny nejdůležitější definice a vlastnosti matematických objektů, se kterými v kvantové teorii pracujeme. Klademe tu důraz méně na vyčerpávající exaktní výklad, více na užitečnost při vlastní práci. Také formální podoba všech veličin a rovnic je přizpůsobena stylu obvyklému ve fyzikálních textech.

1.3.1 HILBERTŮV PROSTOR²

Abstraktní Hilbertův prostor $\mathcal{H}$ je komplexní vektorový prostor na němž je definován skalární součin. Jsou-li $|f\rangle$ a $|g\rangle$ dva vektory z $\mathcal{H}$, budeme jejich skalární součin značit jako

-
- 1 Jiným názorným příkladem je vlastní vektor operátoru rotace v E_3 . Rotace dle osy $\mathbf{n}$ o úhel $\alpha \neq 0$ převádí libovolný vektor z E_3 ve vektor jiný s výjimkou vektorů ležících podél osy rotace, které nechává beze změny. Vektor $\mathbf{n}$ je tak vlastním vektorem operátoru rotace s vlastním číslem rovným jedné. Rotace a jejich reprezentace pomocí (unitárních) operátorů jsou předmětem kap. 5, § 4.
  - 2 Podrobnější výklad vlastností vektorových prostorů a Hilbertova prostoru zvlášť je uveden v dodatku C.

$\langle f|g\rangle$. Z axiomů skalárního součinu uveďme např. relaci *symetrie*: $\langle g|f\rangle = \langle f|g\rangle^*$, kde hvězdička označuje komplexní sdružení, dále *pozitivnost*: $\langle f|f\rangle \geq 0$ (rovnost platí tehdy a jen tehdy, když $|f\rangle = 0$) a *antilinearitu* v prvním argumentu: $\langle cf|g\rangle = c^* \langle f|g\rangle$, kde c je komplexní číslo. Skalární součin umožňuje zavést pojem ortogonalita vektorů – říkáme, že $|\varphi\rangle$ a $|\psi\rangle$ jsou kolmé, když $\langle \varphi|\psi\rangle = 0$ – a pojem velikosti vektorů: říkáme, že $|\psi\rangle$ je normovaný (na jedničku), když $\| |\varphi\rangle \| = \sqrt{\langle \varphi|\varphi\rangle} = 1$ čili $\langle \varphi|\varphi\rangle = 1$.

Jednou z implementací Hilbertova prostoru je prostor $L^2(\Omega)$ všech kvadraticky integrovatelných komplexních funkcí reálné proměnné na oblasti Ω , v kontextu kvantové teorie pak mluvíme o stavových vektorech v souřadnicové reprezentaci či o vlnových funkcích. Jsou-li $f(x)$ a $g(x)$ dvě funkce z $L^2(\Omega)$, jejich skalární součin definujeme jako

$$\langle f|g\rangle = \int_{\Omega} f^*(x)g(x) dx. \quad (3.1.1)$$

Při pevném f představuje skalární součin $\langle f|g\rangle$ lineární funkcionál, jenž každému ketu $|g\rangle$ přiřazuje (komplexní) číslo $\langle f|g\rangle$. Tyto lineární funkcionály tvoří rovněž vektorový prostor, jehož prvky budeme (opět dle Diraca), nazývat bra-vektory¹ a značit $\langle f|$. Platí tudíž

$$\langle f|(|g\rangle) = \langle f|g\rangle.$$

Vektorový prostor, jehož elementy jsou bra-vektory, nazýváme duální k prostoru původnímu. V Hilbertově prostoru je korespondence $|f\rangle \leftrightarrow \langle f|$ jednoznačná a duální prostor je rovněž Hilbertův prostor. Kdybychom však vzali např. podprostor $\mathcal{S} \subset L^2$ tvořený funkcemi, které exponenciálně klesají v nekonečno, bude duální prostor $\mathcal{S}'$ nejen větší než původní prostor $\mathcal{S}$, ale i větší než Hilbertův prostor. Bude totiž obsahovat i funkce, které nejsou kvadraticky integrabilní (jako např. rovinnou vlnu), ale pro něž existuje skalární součin (3.1.1) s každou z funkcí z $\mathcal{S}$. Právě v tomto smyslu vystupují v kvantové teorii i zobecněné funkce, jako je Diracova δ -funkce; podrobnější analýzu nalezneme čtenář v dodatku B a C.

Všiměme si, že de Broglieho vlna, $\psi(x) = Ae^{ikx}$, která stála u zrodu kvantové teorie jako vlnová funkce popisující volnou částici, se nekvalifikuje jako přípustný „stavový vektor“, neboť nepatří do $L^2(E_1)$ – není totiž na intervalu E_1 kvadraticky integrabilní. V principu je možné omezit matematiku kvantové mechaniky na Hilbertův prostor, jako to učinil J. von Neumann², ale čas dal za pravdu P. A. M. Diracovi, který formuloval kvantovou mechaniku³ za použití vlastních funkcí (ze spojitého spektra) vybočujících z Hilbertova prostoru; teorie distribucí a zavedení tzv. Gelfandova tripletu jako abstraktní nadstavby pak dodatečně poskytly matematické ospravedlnění jeho postupu. Podrobněji viz dodatek C.8.

1 Podle druhé části anglického výrazu pro závorku, *bracket*: $\langle bra|c|ket\rangle$.

2 Neumann, J. von: *Mathematische Grundlagen der Quantenmechanik*. Berlin: Springer Verlag 1932.

3 Dirac, P. A. M.: *The Principles of Quantum Mechanics*. 4. vyd. Oxford University Press 1958.